

TARİHTE YAZMA KİTAPLARIN MÜLKİYETİ VE ALIM SATIMI*

İrec AFŞAR**

Özet

Bu makale, el yazması kitaplar ile ilgili araştırma yapan kimselerin istifadesi için çeşitli Farsça metinlerden derlenen dağınık notların bir araya getirilmesinden ibarettir. Konu; yazmaya sahip olma yolları (satın alma, bağışlama, sipariş verme, miras alma, hırsızlık, yağmalama, emanet alma ve vakfetme), yazmaların alım satımı, yazmaların fiyatı, yazmaların satıcıları, yazmaların hazırlanma giderleri (yazım ücreti, kâğıt ücreti ve cilt giderleri), sahaflar ve yazmaların satıcıları gibi başlıklar altında incelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: İslâmî Yazmalar, Yazmaların Ticareti, Yazmaların Alım Satımı, Yazmaların Satıcıları, Yazmaların Fiyatlandırılması.

Bu makale, yazma kitapların tarihi ile ilgili farklı metinlerden derlenen çeşitli notların bir araya getirilmesi neticesinde oluşmuş ve bu aşamada, konu ile ilgili elde bulunan Farsça ve Arapça pek çok kaynakta yer alan bilgilerin

* "Mâlikiyet ve harîd u furûht-i nushahâ-yi hattî der-gezeste", *Nâme-yi Bahâristân*, V2, Tahran 1379/2001, s. 47-58. Makaleye, okuyucuya faydalı olması için tarafımızdan yapılan ilâveler köşeli parantez içerisinde gösterilmiştir (Osman G. Özgüdenli).

** Prof. Dr., Tahran Üniversitesi Emekli Öğretim Üyesi, Tahran Üniversitesi Merkez Kütüphanesi (1344-1358/1965-1979) ve İran Millî Kütüphanesi (1341/1962-63) Eski Müdürü (Tahran).

toplanarak ortaya çıkarılmasına bir basamak oluşturabilmesi için örneklerle desteklenmiştir.

El yazması kitaplar her yerde, her zaman ve herkes için değer arz etmiş ve korunmalarına ihtimam gösterilmiştir. Yazmaların sahipleri, kitapları yangın, sel ve benzeri tabii, insanî ya da semavî afetlerden koruyabilmek için büyük çaba harcamışlardır. Özellikle de içlerinde Allâh'ın adının bulunması mümkün olduğundan, yazmalar ihtiram ile muhafaza edilmiştir. Elbette tezhipli, tezyinatlı ve minyatürlü yazmalar tıpkı bir mücevher gibi kıymet arz etmiş ve en değerli şeylerden biri olarak kabul edilmiştir. Cihângîr Mîrzâ'nın *Târîh-i nev* isimli eserinde yer alan şu kayıt, yazmaların değerli addedilmelerinden dolayı tıpkı bir mal ve mücevher gibi, senet ve ipotek olarak kabul edildiğini göstermektedir: "5 top Keşmîr şâlî, anneden bir adet elmas yaka gülü, bu duacının kitaplarından 50 cilt kitap, bazı Çin porseleni ve billur tabaklar alarak Şâh Zeyd Kalesi'ni boşaltmış, Mîrzâ Rizâ-kulî coşku ve sevinçle, içinde sekiz yıldan beri taşıdığı hayali ihtiras ateşi ile kaynatarak pişmiş farz etmişti ..."¹.

I. Yazma Kitapların Mülkiyet Yolları: Bir kitaba sahip olmak birkaç yoldan mümkün idi:

1. Alım Satım: Bazı yazmaların ilk yapıları üzerine alıcılar tarafından da yazıldığı gibi, muhtelif şekillerde olmakta idi. Şüphesiz bir gün bu isimlerin ve konu ile ilgili eski metinlerde geçen bilgilerin bir listede toplanması gerekmektedir. Aşağıda zikredilecek olan her bir bölüm için iki üç örnek verilecektir.

Bizim için en eski ve önemli mülkiyet kayıtlarından birisi, İbn Sînâ'nın, Galinus'un Huneyn b. İshâk (öl. 264/877-78) tarafından Arapça'ya tercüme edilen tıp yazılarının toplandığı bir *mecmû'a* içerisinde yer alan el yazısıdır. Muhtemelen IV/X. yüzyıl sonlarında istinsah edilmiş olan bu yazma bugün Paris Milli Kütüphanesi (Ms. Arabe, no. 2859)'nde muhafaza olunmaktadır. Yazmaya İbn Sînâ tarafından kaydedilen yazının metni şu şekildedir: "فی حوض

¹ Cihângîr Mîrzâ, *Târîh-i nev*, neşr. 'Abbâs İkbâl, Tahran 1327/1948, s. 281.

”الفقيه حسين بن عبدالله ابن سينا المتطبب في سنة سبع و اربعمئة“. Merhum Muhammed-i Kazvîni bu konuda bir makale kaleme alarak yayınlamıştır².

Yine İbn Nedîm, “Ebû Mu’âz ‘Omer b. Şebbeh’in kitaplarını Ebû Tâhir [Ahmed] isimli oğlunun, Ebu'l-Hasan ‘Alî b. Yahyâ’ya sattığı”nı yazmaktadır³. Aynı şekilde, [Ebû Zekeriyâ] Yahyâ b. ‘Adiyy’in “İbrâhîm b. ‘Abdullâh’tan *Fass sûfistikâ* [*Sophistici*] ve *Fassu’l-hitâbe* [*Oratory - Rethorica*] ve İshâk’ın tercüme ettiği *Fassu’s-şî’ir* [*Poetica*]’i 50 *dînâra* bana satmasını istedim, satmadı, [ölürken onları ateşe attı]” dediğini kaydetmektedir⁴.

2. Bağışlama (Hediye): İlk yaprağı üzerinde, yazmanın bir kimseden başka bir kimseye bağışlandığını gösteren bir ifadenin yer aldığı, ya da benzeri bir ifadenin metinde belirtildiği pek çok yazmaya rastlanmaktadır. Örneğin ‘Abdullâh b. Ahmed Tabâtabâ’î-yi Hasenî’nin Tahâvî’ye hediye ettiği 1.000 *dînâr* değerindeki bir yazma gibi⁵.

3. Sipariş Verme: Bir hükümdar, devlet görevlisi veya emîrin, hazırlanıp yazılmasını *varrâk*, *kâtîb* ve *müzehhiblere* sipariş ettiği kitaplar gibi. Bu tip yazmalar genellikle üzerlerinde “*bi-resm-i hizâne*” ibaresi yer alan yazmalardır. Elbette, müellif veya müzehhibin, kitap sipariş edilmeden, bahşiş veya ihsan alabilme umuduyla, yazmayı birisi adına hazırlamış olması da mümkündür.

Üzerlerinde “*bi-resm-i hizâne*” özel sayfası görülen pek çok yazma mevcuttur. Keşke bu yazmaların müstakil bir fihristi hazırlanmış olsaydı. Böylece, hem bu eserlere sahip olanların ismi bilinebilir, hem de bu tür hediyelerin süslemelerindeki değişim ortaya konulabilirdi. Genellikle bu ibareler *turenç*, *şemse* ve dörtgen şekilli süslemeler içerisine tezhip ve tezyinatlı olarak yazılmıştır.

² Muhammed-i Kazvîni, “Numûne’i ez-hatt-i Şeyhu’r-Re’is Ebû ‘Alî Sinâ”, *Âyende*, II, (1306/1927), s. 905-910. [Üzerinde İbn Sinâ’nın 412/1021-22 yılında kendi el yazısı ile düştüğü bir kaydı ihtiva eden başka bir yazma bugün Süleymaniye Kütüphanesi’nde bulunmaktadır (bkz. *eş-Şifâ*, Damad İbrahim Paşa, nr. 822, vr. 354b, haşiye). Beni bu yazmadan haberdar eden Süleymaniye Kütüphanesi Müdürü Sayın Emir Eş’e burada teşekkürlerimi sunuyorum].

³ İbn Nedîm, *el-Fihrist*, Farsça terc. M. Rizâ Teceddud, Tahran 1343/1964, s. 185 [; İngilizce terc. Bayard Dodge, *The Fihrist of al-Nadîm. A Tenth-Century Survey of Muslim Culture*, I, New York 1970, s. 247].

⁴ İbn Nedîm, *el-Fihrist*, s. 461 [; İngilizce terc., II, s. 609].

⁵ Ahmed b. ‘Alî el-Makrizî, *el-Hitât*, II, Beyrut 1959, s. 119.

4. Miras Edinme: Miras edinme, kitap sahibi olmanın sıradan yollarından birisi idi. Bazı mülkiyet kayıtlarında bu durumun belirtildiği görülmektedir.

5. Hırsızlık: İster kütüphane, dergâh, câmi ve medreselerden, isterse özel mülkten çalınmış, hırsızlık da kitap sahibi olmanın yollarından birisiydi. Şüphesiz bu nedenle bir şair şöyle demişti:

“Zahîr-i Faryâbî'nin *dîvânını*, eğer Kâbe'de bile görsen çal!”.

Bu duruma ilişkin en eski kayıt, 421/1030-31 yılında vakfedilen ve bugün [Meşhed'de] Âsitân-i Kuds-i Rezevî Kütüphanesi'nde bulunan bir Kur'an üzerine yazılmış bir beyittir. Bu nüshanın ayrıntılı bir tanıtımı *Nâme-yi Âsitân-i Kuds-i Rezevî*'de yayınlanmıştır⁶. Bu yazmada kâtip şöyle yazmıştır: “Ey bu kitabı çalan kişi, Allâh sana kötü bir ölüm versin!”.

6. Emaneti Geri Vermeme: Bu konu hakkında şöyle meşhur bir atasözü vardır: “Her kim bir kitabı ödünç alırsa bir elini, aldığı ödünç kitabı geri getirirse her iki elini kesmek gerekir”. Yine bu konuda şöyle denilmiştir: “Kitabını başka birine ödünç veren nâmerttir. Aldığı kitabı geri veren ondan da nâmerttir”.

7. Yağmalama: Savaşlar, saldırılar, şehirlerin el değiştirmesi, haydutların yollarında kitap bulunan yolcuların yollarını kesmesi, ya da başka bir sebepten gazaba uğranılması sonucu tarih boyunca saldırgan kavimlerin, bireylerin ya da şehir haydutlarının eline geçen kitaplar. Bu konu ile ilgili şu örnekler verilebilir:

İbn Sînâ'nın kitaplarının yağmalanması: “Daha sonra 'Amîd Ebû Sehl-i Hamdûnî ve Kürt ordusu Şeyh'in evine saldırdılar, mallarını ve kitaplarını yağmaladılar”⁷. Aynı müellif, daha sonra Gazne'de kitapların yakılması hadisesine değinmektedir. Her ne kadar konumuzla doğrudan ilgili olmasa da, burada zikrediyoruz: “*Kitâb-i hikmet (Kudsiyye)*, Oğuz ordusu 546/1151-52 yılında Melik Huseyn-i Gürî'nin emriyle orayı yakıncaya kadar Sultan Mes'ûd b. Mahmûd'un Gazne'deki kütüphanesindeydi”⁸.

⁶ Muhammed Ca'fer-i Yâhakkî, “Mu'ârrifî-yi yek Kur'an-i nefis”, *Nâme-yi Âsitân-i Kuds-i Rezevî*, IX/35, (1351/1972), s. 19-35.

⁷ 'Ali b. Zeyd-i Beyhakî, *Tetimmetu's-sivâni'l-hikme*, Farsça terc. Nâsiru'd-dîn b. Muntecibu'd-dîn Munşî-yi Yezdî, *Durretu'l-ahbâr ve lema'atu'l-envâr*, neşr. Seyyid Muhammed Meşkûh, Tahran 1318/1939, s. 42.

⁸ 'Ali b. Zeyd-i Beyhakî, *Tetimmetu's-sivâni'l-hikme*, s. 42.

[Meşhûr kitap yağmalama hadiselerinden birisi de, Selçuklu Sultanı Sencer (1118-1157)'in Kara-hitâyalar karşısında 536/1141 yılında Katavân'da yenilgiye uğramasından sonra, Selçuklu başkenti Merv'in Hârezmşâh Atsız (öl. 551/1156) tarafından ele geçirilmesi esnasında yaşanmıştır. Karışıklıklar sırasında devrin tanınmış âlimlerinden 'Aynu'z-zemân Hasan Kattân-i Mervezî (1072-1152)'nin hususî kütüphanesi de yağmalanmış ve Hasan Kattân kitaplarının yağmalanmasından meşhûr şair ve munşi Reşîdu'd-dîn-i Vatvât (öl. 578/1182?)'i sorumlu tutmuştur. Vatvât'ın, kitapların yağmalanması hadisesi ile ilgisi olmadığını bildiren mektubunun sureti günümüze ulaşmıştır⁹].

Yine, *'Atabetu'l-ketebe* adlı kitabın yazarının, içinde bulunduğu zor durum ile ilgili belirttiği gibi: "Artık kendi malını korumanın imkânı kalmadı. Nîşâbûr'da kalan bir kaç kitabımı, daha güvenli olduğunu bildiğim Sandalî Medresesi'ne koymuştum. Bu iki ayda iki fırkanın taassubu neticesinde meydana gelen olaylarda ansızın yağmalandı gitti"¹⁰.

Hindüşâh-i Nahcevanî (öl. 700/1300)'nin İbn Mehnâ'dan naklen Nasîru'd-dîn b. Mehdî hakkında anlattıkları da aynı şekildedir: "Kelâm, fıkıh, edebiyat gibi çeşitli ilimlerde değerli hocalardan pek çok kitap okudum. Bu kitapların çoğu kendi hattımla idi. Hocalarım bu iş için bana kendi yazıları ile icâzet verdiler. Acem diyarından Bağdad'a gelirken haramiler yolumuzu kestiler ve bütün bu kitapları aldılar"¹¹.

Musâmeretu'l-ahbâr isimli eserin müellifi Aksarâyî (öl. 733/1333), 699/1299 yılında vergi tahsil etmek için Anadolu (*Rûm*)'ya gelen Nizâmü'd-dîn Yahyâ adındaki Horâsânî vezîrin kitap yağmalaması ile ilgili şunları yazmaktadır: "Tokat'a geldiğinde öldürülen Kâdı Sadru'd-dîn'in hanımlarını zâlim yardımcılarının ... eline verdi. Onun 200 cilt nefis kitabını yağmaladıktan

⁹ ['Alâ'u'd-dîn 'Atâ Melik-i Cuveynî, *Târîh-i cihân-guşâ*, neşr. Mîrzâ Muhammed-i Kazvîni, II, Leyden-London 1916, s. 6-7. Eserin Türkçe tercümesinde "saray kütüphanesindeki kitapların" yağmalandığı kaydedilmektedir (bkz. *Tarih-i Cihangüşa*, Türkçe terc. Mürsel Öztürk, Ankara 1998, s. 251) ki yanlıştır. Yine, Tebriz şehrinin Osmanlılar tarafından ele geçirilmesi esnasında yaşanan başka bir yağmalama hadisesi için bkz. Osman G. Özgüdenli, "İstanbul Kütüphanelerinde Bulunan Farsça Yazmaların Öyküsü: Bir Giriş", *A.Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, 43, (2008), s. 34].

¹⁰ Muntecibu'd-dîn Bedî'i el-Cuveynî, *'Atabetu'l-ketebe*, neşr. Muhammed-i Kazvîni - 'Abbâs İkbâl, Tahran 1329/1950, s. 160.

¹¹ Hindüşâh-i Nahcevanî, *Tecâribu's-selef*, neşr. 'Abbâs İkbâl-i Âştîyânî, Tahran 1344², s. 332.

sonra, tereke, mal ve mülklerinden 20.000 *dinâr*lık kısmına, üzerinde hiç bir vergi (borcu) bulunmamasına rağmen, el koydu"¹².

1123/1711-12 yılında Yeni 'Abbâsî Câmîi (*Mescid-i Cedîd-i 'Abbâsî*)'nin Cuma İmâmı olan Mir Muhammed Bâkır tarafından 180 cilt kitap ile birlikte câmiye vakfedilen *Mecma'u'l-fâ'ide* isimli vakıf yazması üzerinde yer alan bir kayda göre, diğer kitaplar Moğol istilâsı esnasında yokolmuştu¹³.

Tebriz'deki Rab'-i Reşîdî külliyesindeki kitapların, önce vâkıfı Reşîdu'd-dîn Fazlullâh-i Hemedânî (öl. 718/1318), daha sonra da oğlu Giyâşu'd-dîn [Muhammed]'in öldürülmesinden sonra tamamen yağmalandığı bilinmektedir. Bununla ilgili şu bilgi verilmektedir: "Serseriler ve haydutlar bir fırsat kollamakta idiler. Onların katledilmesi bahanesiyle yağmaya koyuldular. Onlara ait binden fazla evi yağmaladılar. Rab'-i Reşîdî ve vezîrlerin evlerinden öylesine değerli mallar, mücevherler, paralar, pahalı kumaşlar ve nefis kitaplar yağmaladılar ki, bunların anlatılması uzun zaman gerektirir"¹⁴. Şu anda o kütüphaneye ait kitaplardan yalnızca bir [kaç¹⁵] tanesi üzerinde bir mühür

¹² Mahmûd-i Aksarâyî, *Musâmeretu'l-ahbâr ve musâyeretu'l-ahyâr*, neşr. Osman Turan, Ankara 1943, s. 259 [; Türkçe terc. Mürsel Öztürk, *Müsâmeretü'l-ahbâr*, Ankara 2000, s. 209].

¹³ Rizâ-yi Ustâdî, *Fihrist-i nushahâ-yi hattî-yi Kitâbhâne-yi 'Umûmî-yi Âyetullâh Gulpaygânî*, I, Kumm 1357/1978, s. 160, nr. 864.

¹⁴ Hâfiz-i Ebrû, *Zeyl-i Câmi'u't-tevârih*, neşr. Hanbâbâ Beyânî, Tahrân 1317/1938, s. 151.

¹⁵ [Üzerinde Rab'-i Reşîdî Kütüphanesi'ne ait mührün bulunduğu ikinci bir yazma bu makalenin mütercimi tarafından ortaya çıkartılmıştır (bkz. Osman G. Özgüdenli, "Nusha'î ez-târih-i Vassâf be-hatt-i mu'ellif ve mohr-i Kitâbhâne-yi Rab'-i Reşîdî", Farsça terc. Huceet-i Fahrî, *Nâme-yi Bahâristân*, IV/1-2, 7-8, Tahrân 1383/2004, s. 63-72; "İlhanlı Tarihine Ait Yeni Bir Kaynak: *Târih-i Vassâf*'ın Müellif Nüshası", *Belleten*, LXX/258, Ankara 2006, s. 28-52). Üzerinde aynı mühür bulunan üçüncü bir yazma ise bugün Kumm'da Âyetullâhu'l-'Uzmâ Mar'aşî-yi Necefî Kütüphanesi (nr. 12868)'nde bulunmaktadır. Söz konusu yazma Kutbu'd-dîn-i Şîrâzî (710/1311) tarafından hazırlanan bir *mecmû'*adır. Yazma hakkında bkz. Seyyid Mahmûd Mar'aşî-yi Necefî, *Fihrist-i Nushahâ-yi Hattî-yi Kitâbhâne-yi Kitâbhâne-yi Bazorg-i Âyetullâhu'l-'Uzmâ Mar'aşî-yi Necefî*, XXXII, Kumm 1383/2004, s. 637-643; Cevâd-i Beşerî, "Eş'ar-i Fârsî der-cong-i Hattî-yi Kutb-i Şîrâzî (Nusha-yi bâz-mânde ez-Kitâbhâne-yi Reşîdî-yi Tebrîz)", *Nusha Pejûhî. A Collection of Essays and Articles on Manuscript Studies and Related Subjects*, ed. Ebu'l-Fazl Hâfiziyân-i Bâbulî, II, Tahrân 1384/2005, s. 525-534; "The Qutb al-Dîn al-Shirâzî (d. 710/1311) Codex (MS Mar'ashi 12868) [Studies on Qutb al-Dîn al-Shirâzî II]", *Studia Iranica*, 36, (2007), s. 279-301].

kalmıştır. Paris'te Bibliothèque Nationale (Persan 121)'de bulunan bu eserle ilgili Prof. Fransis Richard bir makale yayınlamıştır¹⁶.

Muhammed 'Alî Hazîn, kendi başından geçenleri anlatırken, kitaplarının Afganlılar'ın İsfahân'ı ele geçirmesi esnasında yağmalandığını kaydetmektedir. Onun yazdıklarını burada naklediyoruz: "Nefis ve nadir şeylerden oluşan ve geçmiş âlimlerin bütün meşhur eserlerinden daha üstün olan kapsamlı bir mecmûa meydana getirmek istedim. Daha sonra onu yazmaya koyuldum. Hayatımı ona adadım. Zamanla istediğim gibi bir eser hazır hâle gelmeye başladı. Fârs yolculuğunda bir bölümünü yazdım. 1135/1722-23 yılı başında tahminen 7.000 beyte ulaşmıştı. O yıl İsfahân hadisesi ortaya çıktı. Bu fakirin, kütüphanesiyle birlikte neyi varsa yağmalandı. Eserimin yok olması beni çok üzdü. Zira, eğer tamamlansa ve dünyanın faziletliilerine sunulsaydı, onu kadirşinas sultanların hazinelerine lâyük görürlerdi"¹⁷. Müellif, eserinin başka bir yerinde de bu konuya değinmiş ve şöyle demiştir: "O günlerde başıma gelenleri bütün âlem bilir. Elime geçen ne varsa harcıyordum. Evimde kütüphanemden başkaca bir şey kalmamıştı. Kullanılmamakla birlikte, 2.000 cilde yakın kitabı ayırmıştım. Sonunda (kitaplar) o evde tamamen yağmalandı"¹⁸.

Malların savaş ganimeti olarak alınması ve müsadere edilmesi de yağma ve çapul şekillerinden birisiydi. Safevî devrinden kalan yazmaların pek çoğunun üzerinde, bu kitapların müsadere edilmiş olduğuna dair ibareler mevcuttur.

8. Vakıf: Genel ya da özel (evlatlara veya belirlenmiş kimselere) olmak üzere iki kısımdır. Elbette bu çeşit kitap edinmeye sahip olma denilemez. Ancak bu uygulama ya muayyen kimseler, ya da umumun kitaplardan faydalanmasına

¹⁶ Fransis Richard, "Mohr-i Kitâbhâne-yi Reşîdu'd-dîn Fazlullâh Hemedânî?", *Âyende*, VIII, 1371/1992, s. 343-346. [Kezâ daha bkz. *Nouvelles des Manuscrits du Moyen-Orient (FIMMOD)*, (1996), nr. 168; *Scribes et manuscrits du Moyen-Orient*, ed. François Déroche-François Richard, Paris 1997, s. 330-331; François Déroche, *Manuel de codicologie des manuscrits en écriture arabe*, Paris 2000, s. 355-356].

¹⁷ Muhammed 'Alî Hazîn, *Târîh-i Hazîn*, İsfahân 1332/1953³, s. 42.

¹⁸ Muhammed 'Alî Hazîn, *Târîh-i Hazîn*, s. 55.

sebeup olmakta idi. Kitapların vakfedilmesi hakkında ayrıca bir makale kaleme alınması gereklidir^[19].

II. Yazmaların Alım Satım ve Dolaşım Yerleri: Kitapların alım satımı, kitap ve kütüphanecilik tarihinin en ilgi çekici konularından birisidir. Ancak, ne yazık ki bu konuda elimizde fazlaca bir bilgi bulunmamaktadır. Elimizdeki bilgiler bölük pörçük olup, ya metinlerde yazmaların elden ele dolaştığına dair bilgilerdir, ya da yazmaların kendisinde bu konuya işaret edilmiştir. Kitapların alım satımı ile ilgili bilgilere iki çeşit kaynaktan ulaşılabılır.

Kitap, dünyanın bir köşesinden diğerine hareket eden bir mal idi. Müellif bir bölgeye mensup iken, kitabını başka bir bölgede kaleme alabiliyordu. Kâtip nüshayı gittiği herhangi bir şehirde yazıyor ve daha sonra çeşitli şehirlerde pek çok insan uzun yıllar boyunca onu satın alıyor, ya da miras bırakabiliyordu. Bu nedenle kitaplar defalarca elden ele dolaşabiliyor ve bir şehirden başka bir şehre intikal edebiliyordu. Şu kısa ama anlamlı beyit adeta kitapların kaderini anlatmaktadır: “Gider bu kitap elbette; Bağdad’a, Mısır’a, Kalküta’ya”.

Bazı şehirlerde kitap satıcıları, *varrâklar* ve kitap *dellâllarının* özel *bâzârları* vardı: Bağdad’daki “*Sûku’l-Varrâkin*”²⁰ ve Semerkand’daki “*Saffu’l-Varrâkin*”²¹ ya da İbn Sinâ’nın hayat hikâyesinde bahsettiği Buhârâ’daki “*Bâzâr-i Varrâkin*” gibi²².

Bağdad’daki “*Sûku’l-Varrâkin*”, Tâku’l-Harrânî mahallesinde idi^[23]. İbn Nedîm bu pazarda önemli kitapların satıldığını belirterek şunları

¹⁹ [Burada şimdilik araştırmacılara faydalı olabilecek şu çalışmaları zikredebiliriz: Zeki Velidi Togan, “Karahanlılar Tarihine Ait Bazı Kayıtlar”, *Türk Yurdu*, V/11, Sayı 329, (1966), s. 7-10; Nüş Âferin-i Ensârî (Muhakkik), “Vakf-nâmehâ ve târih-i kitâbhâne ve kitâbdârî”, *Yâdnâme-yi Edîb-i Nişâbüri*, ed. M. Muhakkik, Tahran 1365/1986, s. 97-120; ‘Abdu’r-Resûl-i Hayrendîş, “Evkâf-i Karâ-hitâiyân-i Kirmân”, *Mîrâs-i Câvidân*, 29, (1379/2000), s. 25-32].

²⁰ Yâkût el-Hamavî, *Mu’cemu’l-udebâ’*, I, Mısır 1923², s. 153.

²¹ Necmu’d-dîn ‘Omer b. Muhammed-i Neseî, *el-Kand fî zikri ‘ulemâi Semerkand*, neşr. Yûsuf el-Hâdî, Tahran 1378/1420/1999, s. 137, 321.

²² ‘Alî b. Yûsuf-i Kifî, *Târihu’l-hukemâ’*. *Tercume-yi Fârsî ez-karn-i yazdehom-i hicrî*, neşr. Behîn-i Dârâ’î, Tahran 1347/1968, s. 558.

²³ [Hakkında bkz. G. Le Strange, *Baghdad During the Abbasid Caliphate*, Oxford 1900 (ed. Fuat Sezgin, I.G. vol. 84, Frankfurt am Main 1993), s. 91].

kaydetmektedir: "Ca'fer b. Ahmed-i Mervezî Ahvâz'da öldüğünde kitaplarını Bağdad'a getirdiler ve 274 [887-88] yılında Tâku'l-Harrânî'de sattılar"²⁴.

III. Yazmaların Fiyatı: Kitabı ucuza almak ya da satmak, daha çok alıcı veya satıcının kitabın manevî değerini ya da sanatsal ve yazımsal özelliklerini iyi bilmemesinden kaynaklanmakta idi. Tıpkı bir bilim adamından varislerine kalan değerli kitaplar gibi. 'Ubeyd-i Zâkânî (öl. 772/1370-71), Mollâ Dopiyâze'yi tarif ederken şöyle demektedir: "Kitapları ucuza satan Mollâ-zâde"²⁵.

Bazı yazmaların son sayfalarında görülen şu iki beyit de sanki aynı şeyi anlatmaktadır:

"Özene bezene yazdım kitabımı, karanlık gecelerde uzun gündüzlerde,
Ölümün gelmesinden korkarım, satarlar kitaplarımı soğan fiyatına".

Yazmaların ucuza satıldığına dair İbn Tiktaka'nın *Kitâbu'l-Fahrî* isimli eserinin Farsça tercümesi olan *Tecâribu's-selef*'te yer alan bir kaydı burada naklediyorum: "Bir kadın, elindeki sepet eski kâğıt ve kitaplarla dolu olduğu hâlde yanımdan geçti. Onları satmak istiyordu. Az bir kıymete satın aldım. Kâğıtları incelediğimde, aralarında Ebû 'Alî b. Mukle'nin hattıyla yazılmış kırk yapraklı bir defterin bulunduğunu gördüm"²⁶.

Kitapların ucuza satılması, bazen kitabı satan kimsenin acil paraya ihtiyaç duymasından veya zorunluluktan da kaynaklanabilmekte idi. Kıftî'nin *Târîhu'l-hukemâ'* isimli eserinde zikredilen bir hususu burada eserin eski Farsça tercümesinden naklediyoruz: "Bir gün öğleden sonra *varrâklar* pazarında bulunuyordum... Bir *dellâlin* elinde bir kitap olduğunu ve bir şeyler söylediğini gördüm. Kitabı bana uzattı, kabul etmedim. Tıpkı bir kimsenin bir şeyden bıkması ve içinde faydalı bir şey olduğuna inanmaması gibi, geri çevirdim. Dellâl bana 'bu kitabı satın al! Çok ucuz, üç dirheme satıyorum. Sahibinin buna

²⁴ İbn Nedîm, *el-Fihrist*, s. 248 [; İngilizce terc., I, s. 329 n. 110].

²⁵ 'Ubeyd-i Zâkânî, *Kulliyât*, neşr. Pervîz Atâbekî, Tahran 1336/1957, s. 368.

²⁶ Hindûşh-i Nahcevanî, *Tecâribu's-selef*, s. 262.

ihtiyacı var' dedi²⁷. Bu kitap Ebû Nasr-i Fârâbî'nin telif ettiği eserlerden biri idi".

Şehirlere saldırı gibi bazı olaylar da kitapların ucuza satılmasına neden olabiliyordu. Bu hususta açık bir örneği Râvendî'nin (öl. VII/XIII. yüzyıl başları) *Râhatu's-sudûr* isimli eserinden naklediyoruz: "598/1201-1202 yılı içerisinde bütün Irak'ta ilmî kitaplar, hadis kitapları ve Kur'anları terazide tartarak bir *menn* [816,5 gr.²⁸] ini yarım *dâne*ge satıyorlardı. Zulüm ve müsadere kalemini âlimlerin, mescitlerin ve medreselerin üzerine çektiler. Tıpkı Yahudiler'den baş haracı (*ser-gizî*) alır gibi, medreselerde âlimlerden altın istiyorlardı..."²⁹. Müellif bu münasebetle Cemâlu'd-dîn [Muhammed b.] 'Abdu'r-Rezzâk-i İsfahânî'nin şu meşhur kasidesini hatırlatıyor: "Ey akıllılar, bu vahşetten sakının!". Bu durum şu beyitlerde de zikredilmiştir³⁰: "Sonunda senin zamanında bu süren bir gelenek oldu: Mescitlerde sopa yarası, medreselerde asıp kesme".

Ancak kitapları ucuza satın almak her zaman mümkün olmuyordu. Bazen kitap, satıcının umduğundan daha yüksek bir fiyata da satılabilmekte idi. Bu duruma örnek olarak İbn Nedîm'in *el-Fihrist*'te naklettiği ve buradan Kiftî'nin *Târihu'l-hukemâ*'sına intikal eden şu misâli zikredebiliriz³¹: "İbn Nedîm şöyle demektedir: Yahyâ b. 'Adiyy en-Nahvî şöyle demiştir: Ben İskender (Efrûdisî)'in İbrâhîm b. 'Abdullâh en-Nâkil³²-i Nasrânî'den kalma *es-Semâ*' [*Physica auscultatio*] ve *el-Burhân* [*Analitica posteriora*] kitaplarına yazmış

²⁷ Kiftî, *Târihu'l-hukemâ*, s. 558.

²⁸ [Walther Hinz, *İslâm'da Ölçü Sistemleri*, Türkçe terc. Acar Sevim, İstanbul 1990, s. 20].

²⁹ Râvendî, *Râhatu's-sudûr ve âyetu's-surûr*, neşr. Muhammed İkbâl, yay. Müctebâ Minovî, Tahran 1333/1954, s. 33 [; Türkçe terc. Ahmet Ateş, *Râhat-üs-sudûr ve âyet-üs-sürûr. Gönüllerin Rahatı ve Sevinç Alâmeti*, I, Ankara 1957, s. 33: 598 senesi aylarında, bütün Irak'ta ilme, hadîse ve Kur'an'a ait eserler terazi ile tartıldı ve bir batmanı bir "dâne"ge satıldı. Zulüm ve "müsadere" kalemini âlimlere, mescitlere ve medreselere de çektiler. Yahudiler'den nasıl baş haracı (*ser-gizî*) alınıyorsa, böylece medreselerde âlimlerden de altın isteniyordu].

³⁰ Râvendî, *Râhatu's-sudûr ve âyetu's-surûr*, s. 35 [; Türkçe terc., I, s. 35: "Nihayet senin zamanında şu kaide hükmüne girdi: mescitlerde değnekle adam dövmek, medreselerde kavga"].

³¹ Kiftî, *Târihu'l-hukemâ*, s. 81.

³² Kiftî'de "*Nâkil*" olarak geçmektedir. [Krş. Bayard Dodge, *The Fihrist of al-Nadîm*, II, s. 608: *al-Nâqid*].

olduğu şerhi gördüm. İkisi için benden 110 *dînâr* istediler. Paraları bulmak için oradan ayrıldım, geri döndüğümde onları bazı başka kitaplarla birlikte Horâsânlı bir adama 3.000 *dînâra* satmış olduklarını gördüm. Güvenilir bir başkası bana, bu iki kitabın insanın elinde taşıyabileceği ağırlıkta olduğunu söyledi³³.

Bazen kitabın bir büyüğe satıldığı, ancak alıcının paranın ödenmesini geciktirdiği de olurdu. Muhammed b. Hindüşâh-i Nahcevânî'nin *Destûru'l-kâtib*'de belirttiği olay gibi: "Saygı ve hürmet duygularının arzından sonra... 'Îmâdu'd-dîn Pehlivân'ın büyük hanedanına arz edilir ki, saraya satılan kitaplardan bazılarının parası henüz ulaşmamıştır. Hâlinin perişanlığından anlaşıldığı üzere, kitapların parasının verilmesi için vekillere işaretle bulunulması büyük bir lütûf olacaktır"³⁴.

Kitaplara gönül veren kimseler büyük meblağlar ödeyerek kitap satın almaktan kaçınmazlardı. Etan Golberg, İbn Tâvûs hakkında şunları yazmaktadır: "Değerli kitaplar için büyük rakamlar ödemekten kaçınmazdı. Meselâ, 'Alî b. Hasan b. Muhammed el-Murtazâ'nın varisine *Divânu'n-neseb* kitabının üç cildi için 100 *dînâr* ödemişti. Bu rakam, özellikle Yâkût'un o dönemdeki kitap fiyatları hakkında verdiği bilgilere bakacak olursak, oldukça önemli bir meblağ idi. Bu müellife göre, o dönemde her bir kitap yaklaşık bir *dînâr* etmekte idi"³⁵.

Maddî zaruret, kitap sahibinin kitabını satmak istemesinin en önemli sebeplerinden biriydi. Meselâ İbn Nedîm şöyle nakletmiştir: "Ebû Bekr Dureyd '248/862-63 yılında *Kitâbu'l-'Ayn*'in Horâsân'dan Basra'ya getirildiğini ve 48 cüz olan bu kitabın 50 *dînâra* satıldığı" söylemektedir³⁶.

Aynı şekilde Nâsir-i Husrev *Sefer-nâme*'sinde Arap bölgelerinde kaldığı günlerle ilgili şunları yazmaktadır: "Ben Felec'de dört ay kaldım, öyle ki bundan daha zor bir durum olamazdı. Yanımda iki sepet kitaptan başkaca hiçbir

³³ İbn Nedîm, *el-Fihrist*, s. 461 [; İngilizce terc., II, s. 608-609].

³⁴ Muhammed b. Hindüşâh-i Nahcevânî, *Destûru'l-kâtib fi ta'yîni'l-merâtib*, 1/2, Moskova 1971, s. 369.

³⁵ Etan Golberg, "Kitâbhâne-yi İbn Tâvûs ve ahvâl u âsâr-i ū", Farsça terc. Seyyid 'Alî-yi Kurrâyî - Resûl-i Ca'feriyân, Kumm 1371/1992, s. 130.

³⁶ İbn Nedîm, *el-Fihrist*, s. 48; Farsça terc., s. 75 [; İngilizce terc., I, s. 94].

şeyim yoktu. Onlar cahil ve aç insanlardı ... ve kitap satın almıyorlardı"³⁷. Daha sonra Basra'ya girişiyle ilgili olarak ise: "Oraya vardığımızda çıplaklık ve acizlikten delilere benziyorduk. Üç ay boyunca saçlarımızı açmamıştık. Hava soğuktu ve giyecek yoktu. Hamama giderek ısınmak istiyordum..."³⁸. Seyyah çaresizlik içinde kitaplarını koyduğu heybesini satmak zorunda kalmıştır. İfadelerinden anlaşılana, onun kitaplarını değil, yalnızca içerisine kitaplarını koyduğu heybesini sattığıdır. Yukarıda Ebû Nasr-i Fârâbî'nin eserlerinden biri hakkında Kıftî'den naklettiğimiz hadise de bu husus ile ilgilidir.

Yine, mutasavvıflardan Seyyid Kâsım-i Tebrîzî ile ilgili de şöyle nakledilmiştir: "Buyurdular ki ... felç nedeniyle elim işlemez olunca ata ve ecdadımdan bana miras kalan kütüphaneyi sattım ve ticaret için sermaye edindim"³⁹.

Kütüphanelere değer biçme hususundaki diğer bir örnek Huccetu'l-İslâm Şeftî'nin İsfahân'daki kütüphanesi ile ilgilidir. Mekke'ye giderken kütüphanesi hesaplanmış ve kütüphanesine 50.000 *tümen* değer biçilmiştir⁴⁰. Kütüphanesinin değerini bilmek istemesinin sebebi, muhtemelen Hâcca gideceği için âdet olduğu üzere vasiyet yazmak istemiş olması ve bunun için de kütüphanesinin değerini bilmek zorunda kalmasından kaynaklanmış olmalıdır. Kaynaktaki kayıt şu şekildedir: "Huccetu'l-İslâm'ın Mekke'ye gideceği yıl kütüphanesinin değerini hesapladılar. 50.000 *tümenlik* kitaba sahipti. Çeşitli kâğıtlarla hazırlanmış farklı *Şerh-i Lum'a* nüshaları vardı. Bunlardan bazıları farklı kâğıtlara yazılmış ve altın levha ve değişik süslerle süslenmişti. Ömrünün sonuna kadar kitap almıştı. Vefat ettiği sene içerisinde mübarek ayda onun mescidine gittim. Her şeyin müşterisi orada hazırды. Kitapçı da oraya gelmişti.

³⁷ Nâsir-i Husrev, *Sefer-nâme*, neşr. Muhammed Debîr-Siyâki, Tahran 1335/1956, s. 106-107 [; Türkçe terc. Abdülvehhab Tarzî, *Sefernâme*, İstanbul 1988, s. 125: "Ben bu Felec'te altı ay kaldım, ama bir haldeydim ki ondan daha güç daha beter bir hal olamaz. Dünyalığa ait yanımda ancak iki sepet kitap vardı. Onlarsa aç, çıplak ve cahil adamlardı ... kitap okumuyorlardı, almazlardı ki"].

³⁸ Nâsir-i Husrev, *Sefer-nâme*, s. 114 [; Türkçe terc., s. 133-134: "Oraya vardığımız vakit çıplaklıktan, âcizlikten delilere dönmüştük. Üç ay olmuştu ki, saçlarımızın örgüsünü açmamıştık. Hava soğuktu, elbisemiz yoktu, belki ısınırım diye hamama gitmeyi kurdum"].

³⁹ 'Alî b. Huseyn-i Kâşifi, *Reşehâtu 'ayni'l-hayât*, neşr. 'Alî Mu'iniyân, II, Tahran 1356/1977, s. 421.

⁴⁰ Muhammed b. Süleymân-i Tenekâbunî, *Kıyasu'l-'ulemâ'*, Tahran 1334/1955, s. 142.

Onun kitaplarından birkaç tanesini aldım. Birisi *Me'âlim* sahibinin oğlu olan Şeyh Muhammed'in Şeyh Tûsî'nin *Tehzîb*'ine yazmış olduğu bir haşiye idi. Bazıları da matematik ile ilgili idi. Fiyatlarını sorduğumda satıcı yüksek fiyat söylüyordu ... Sonunda mübarek Ramazân ayının son günü geldi. Öğle ve ikinci namazını cemaatle birlikte Seyyid'in arkasında kıldıktan sonra oraya gittim. Oturarak kitapları getirmelerini istedim. Biz konuşurken merhum Huccetu'l-İslâm geldi. Kitap listesine baktı. Tam da benim istediğim kitapları seçerek fiyatlarını sordu. Oradaki adam kitaplara 5 *tümen* fiyat biçti. Seyyid 5 *tümeni* ödeyerek bu kitapları eve götürmeleri için yanındakilere verdi. Ben o hazretin kitapları satın alma konusunda ne kadar tutkulu olduğunu görünce şaşırdım⁴¹.

Kur'an-ı Kerîm hususunda, Kur'an'a gösterilen saygı dolayısıyla, ödenecek meblağ için genellikle "hediye" kelimesinin kullanılmış olmasına dikkat edilmelidir. Ebu'l-Berekât Munîr-i Lâhûrî (öl. 1054/1644-45) aşağıdaki şiirinde bu ibareyi kullanmıştır:

"Hakkın sırrının sahibinin ölçüsü yoktur,

Hattı iyi olmayınca mushafın 'hediye'si azdır"⁴².

Yazma Kur'an nüshasının fiyatıyla ilgili iki yerde bilgiye rastladım. Bunlardan ilki İstahri'nin *Memâlik u mesâlik* isimli eseridir: "İki bin bin (iki milyon) *dirheme* Kur'an mushafı alındı"⁴³. Diğeri ise *Râhatu's-sudûr*'da bir Kur'an'ın hazırlanma masrafı hakkında verilen bilgidir: "... otuz parça mushaf hazırlamaya başladı. O yazıyordu. Yazdıklarını altın süslemelerle süslemeleri için nakkâş ve tezhipçiler getirdi. Otuz cüzün her biri için 100 mağrib *dînârı* harcanyordu"⁴⁴.

IV. Varrâk ve Dellâl: Kitaplar genellikle *varrâklar*, *dellâllar*, kitap satıcıları ve bazen de simsarlar tarafından satılırlardı. Kütüphanelerin meydana

⁴¹ Muhammed b. Süleymân-i Tenkübunî, *Kıyasu'l-'ulemâ'*, s. 142.

⁴² Hisâmu'd-dîn-i Râsîdî, *Tezkiretu's-şu'arâ-yi Keşmir*, III, Lahur 1346/1967, s. 1466.

⁴³ Ebû İshak-i İstahri, *Memâlik u mesâlik*, Farsça terc. Muhammed b. Es'ad b. 'Abdullâh-i Tusterî, neşr. İrec Afşâr, Tahran 1373/1994, s. 131.

⁴⁴ Râvendî, *Râhatu's-sudûr ve âyetu's-surûr*, s. 44 [; Türkçe terc., I, s. 42: "Otuz parça bir mushafa başlayıp yazdı. Nakkaşlar ve tezhipçiler getirip yazdıklarını onlara tezhip ettirdi. Her bir cüzü için otuz parça yüz mağribî dinarlık altın sarf olunuyordu"].

gelmesinde ve kitapların elden ele dolaşmasında önemli rol oynayan bu kimselerin isimlerine, bazen metinlerde bazen de bizzat yazmalarda rastlanmaktadır:

Beyâ'u'l-kutub ıstılahı *el-Kand fî zikri 'ulemâi Semerkand* isimli eserde Ebû Muhammed Abdullâh b. 'Avaz'ın hayatı anlatılırken zikredilmiştir⁴⁵.

Dellâl-i kutub tabirine ise meselâ *Târih-i Curcân* isimli eserde Ebû Muhammed 'Abdu'l-'Azîz b. el-Hasan el-Kârî'nin adının altında rastlamaktayız⁴⁶. Yine, Ebu'l-Me'âlî Sa'd b. 'Alî b. el-Kâsım el-Anbârî el-Varrâk da, İbn Hallikân'a göre *Dellâlu'l-kutub* olarak meşhurdu⁴⁷.

Tetimmetu's-sivâni'l-hikme isimli eserin Farsça tercümesi olan *Durretu'l-ahbâr ve lema'atu'l-envâr*'da Muhammed adındaki bir *dellâlin* adı geçmektedir⁴⁸.

1030/1620-21 yılında bir yazmayı satmış olan Şeyh 'Alî Dellâl-i Beyzâ'i'nin adını da aşağıda göreceğiz.

İbn Harrât olarak tanınan Muhammed Sâdık'ın, *Hasâ'isu'l-luga* isimli eserin 960/1552-53 tarihli bir nüshası üzerinde bulunan bir kayıt, bu yazmayı 1121/1709-1710 yılında Şeyh Yusuf-i Dellâl'in satın aldığını göstermektedir⁴⁹.

Varrâk ıstılahı metinlerde *dellâlden* daha fazla geçmektedir. Ben burada misal olarak Farsça metinlerde adı geçen bazı *varrâkların* isimlerini zikredeceğim. Zira 'Alî b. İbrâhîm en-Nemle *el-Viraka ve eşheru a'lâmi'l-varrâkin* (Riyad 1995) adlı kitabında, Arapça metinlerde geçen yaklaşık beş yüz isme yer vermiştir⁵⁰. Farsça metinlerde rastlamış olduğum isimler alfabetik olarak şu şekildedir:

⁴⁵ Nesefî, *el-Kand fî zikri 'ulemâi Semerkand*, s. 331.

⁴⁶ Hamza b. Yûsuf-i Sehmi, *Târih-i Curcân*, Haydarabad 1369/1950, s. 208.

⁴⁷ İbn Hallikân, *Vefayâtu'l-a'yân*, neşr. İhsân 'Abbâs, II, Beyrut 1969, s. 366.

⁴⁸ 'Alî b. Zeyd-i Beyhâkî, *Tetimmetu's-sivâni'l-hikme*, s. 31.

⁴⁹ 'Abdu'l-Huseyn-i Hayrî, *Fihrist-i Kitâbhâne-yi Meclis-i Şûrâ-yi Milli*, X/1, Tahran 1347/1968, s. 413.

⁵⁰ Bu kitabın varlığından haberdar olmam Nâdir Muttalibî-yi Kâşânî Bey sayesinde.

TARİHTE YAZMA KİTAPLARIN MÜLKİYETİ VE ALIM SATIMI

- Ebû Mansûr Ahmed Muzaffer-i Varrâk⁵¹.
- İsmâ'il-i Varrâk, şâir Ezrâkî'nin babasıdır. Firdevsî'nin onun emânına gittiği söylenir⁵².
- Ebû Muhammed Ca'fer b. 'Alî b. Ca'fer el-Varrâk, 416/1025-26 yılına ait İran Millî Müzesi (*Mûze-yi Millî-yi İrân*)'nde bulunan Kur'an'ın kâtibidir⁵³.
- Ebû 'Alî el-Hasan b. İbrâhîm es-Salmâsî el-Varrâk, *Risâletu's-sereftiyye fî tekâsîmi'l-'ulûmi'l-'akliyye* isimli eserin müellifidir⁵⁴.
- Huseyn Varrâk-i Belhî, Şehîd-i Belhî'nin babasıdır⁵⁵.
- H'âce Zekeriyâ-yi Varrâk⁵⁶.
- 'Abdullâh b. Muhammed Ca'fer el-Cûybâri el-Varrâk, *Tabakât* kitabının bir defteri ona aittir⁵⁷.
- Ebû 'Amr 'Osmân b. Huseyn b. Ebî Sehl el-Varrâk el-Gaznevî, bugün Âsîtan-i Kuds-i Rezevî [Kütüphanesi'nde (Meşhed)]'de bulunan 465-66/1072-74 yıllarına ait bir Kur'an'ın 28 bölümü onun hattıyla yazılmıştır⁵⁸.
- Kâyin-i Varrâk⁵⁹.
- Muhammed b. Ca'fer el-Varrâk el-Cûybâri⁶⁰.

⁵¹ Huseyn b. Muhammed-i Âvî, *Tercume-yi Mehâsin-i İsfahân*, neşr. 'Abbâs İkbâl, Tahran 1328/1949, s. 125.

⁵² Nizâmî-yi 'Aruzî, *Çehâr makâle*, neşr. Muhammed-i Kazvinî, yay. Muhammed Mu'in, Tahran 1333/1954, s. 80; İbn İsfendiyâr, *Târîh-i Taberistân*, neşr. 'Abbâs İkbâl, II, Tahran 1320/1941, s. 23.

⁵³ Kadîr Efervend, "Kur'anî ez-sede-yi pencom be-hatt-i küfi-yi İrânî", *Mîrâs-i Cavidân*, III/11-12, 1374/1995, s. 49-52.

⁵⁴ Muhammed Takî Dânişpejûh, *Fihrist-i Kütâbhâne-yi Merkezi-yi Dânişgâh-i Tahrân*, VII, Tahran 1338/1959, s. 2637, nr. 2263.

⁵⁵ Sa'id-i Nefisî, *Târîh-i nazm u nesr der-İrân ve der-zebân-i Fârsî*, I, Tahran 1344/1965, s. 21.

⁵⁶ Kâşifî, *Reşehatu 'ayni'l-hayât*, II, s. 630.

⁵⁷ 'Abdullâh b. 'Omer-i Belhî, *Fezâ'il-i Belh*, Farsça terc. 'Abdullâh b. Muhammed Huseyn-i Belhî, neşr. 'Abdu'l-Hayy-i Habîbî, Tahran 1350/1971, s. 218, 261.

⁵⁸ Ahmed Gulçîn-i Ma'ânî, "Kur'anî hatt u tezhib-i Ebû 'Amr 'Osmân b. Huseyn-i Varrâk", *Huner u Merdom*, 157, (1354/1975), s. 45-56.

⁵⁹ Muhammed b. Kays-i Râzî, *el-Mu'cem fî ma'âyiri eş'âri'l-'acem*, neşr. Müderris-i Rezevî, Tahran 1341/1962, s. 211.

⁶⁰ Belhî, *Fezâ'il-i Belh*, s. 71.

- Ebû Bekr Muhammed b. Varrâk-i Tirmizî⁶¹.
- "el-Hakîm Muhammed el-Mafharî [el-Varrâk], ... Hakîm Savâbî'nin şiiirlerinin râvisiydi ... Babamın kitaplarının yazıcısıydı. Başlangıçta ... varrâklık ve nüshaları çoğaltmakla geçimini sağlıyordu"⁶².
- Mahmûd b. Hasan el-Varrâk, şâir⁶³.
- Mu'eyyed-i Varrâk⁶⁴.
- H'âce Muzaffer Sâvecî-yi Varrâk, şâir⁶⁵.
- Necm-i Varrâk, Kâdı nâ'ibi ve Nişâbûr Cuma Câmii Evkâfî (*Evkâf-i Mescid-i Câmî'-yi Nişâbûr*)'nın mukallidi⁶⁶.
- Hasan b. Muhammed-i Kummî (IV/X. yüzyıl) *Târih-i Kumm* isimli eserinin girişinde, kitabının kısımlarını vermekte ve şöyle demektedir: "On yedinci bâb, Kumm'da bulunan bazı edib, kâtib vb. isimleridir. Filozof, mühendis, müneccim, nassâh ve varrâk gibi"⁶⁷.
- Hâkim-i Nişâbûrî (öl. 405/1014-15), Prof. Muhammed Rizâ Şefî'î-yi Kedkenî tarafından mükemmel bir şekilde yayınlanan *Târih-i Nişâbûr* isimli eserinde on dokuz varrâkın adını zikretmiştir⁶⁸.

V. Yazmaların Satıcıları: Kitap satıcısı (*kitâb-furûş*) istilahı İranlılar arasında XI/XVII. yüzyıldan sonra yaygınlaşmaya başlamıştır. Bu konudaki isimleri iki kısımda ele almak gereklidir.

İlki yaşadıkları tarihe, ikincisi ise alfabetik esasa göredir. İkinci sıralama daha uygun gözükmemektedir. Zira bu kimselerden bazılarının tam olarak hangi tarihte yaşamış oldukları bilinmemektedir. Ancak biz yine de burada örnek

⁶¹ Belhî, *Fezâ'il-i Belh*, s. 10.

⁶² 'Alî b. Zeyd-i Beyhakî, *Târih-i Beyhak*, neşr. Ahmed Behmenyâr, Tahran 1317/1938, s. 259-260.

⁶³ Aksarâyî, *Musâmeretu'l-ahbâr*, s. 207 [; Türkçe terc., s. 166].

⁶⁴ Senâ'î-yi Gaznevî, "Kârnâme-yi Belh", neşr. Mûderris-i Rezevî, *Ferheng-i Irân-zemîn*, 3, (1334/1955), s. 340.

⁶⁵ Muhammed b. Bedr-i Câcermî, *Munisu'l-ahrâr fî dakâ'iki'l-eş'âr*, neşr. Mîr Sâlih-i Tabîbî, II, Tahran 1350/1971, s. 837.

⁶⁶ Muhammed-i 'Avfî, *Lubâbu'l-elbâb*, I, neşr. E. Browne, Leiden 1906, s. 219.

⁶⁷ Hasan b. Muhammed-i Kummî, *Târih-i Kumm*, Farsça terc. Hasan b. 'Alî-yi Kummî, neşr. Celâlu'd-dîn-i Tihriânî, Tahran 1313/1934, s. 18.

⁶⁸ Hâkim-i Nişâbûrî, *Târih-i Nişâbûr*, Farsça terc. Muhammed b. Hasan Halîfe-yi Nişâbûrî, neşr. Muhammed Rizâ Şefî'î-yi Kedkenî, Tahran 1375/1996, s. 385.

TARİHTE YAZMA KİTAPLARIN MÜLKİYETİ VE ALIM SATIMI

olması amacıyla, bu gruba dahil isimlerin toplanmasının gereğini göstermek için, ilk şekilde sıralamayı uygun görüyoruz:

X/XVI. Yüzyıl:

- Mevlânâ Hâtemî-yi Tebrîzî: Şâir idi ve kitap satımıyla uğraşmış⁶⁹.
- 986/1578-79, Sadru'd-dîn Muhammed-i Kitâb-furûş: Zikredilen tarih kendisinin ölüm tarihidir⁷⁰.

1022/1613-14, Mollâ 'Arab-i Kitâb-furûş: Ebu'l-Kâsım b. Bâbâ Muhammed, Rûzbihân-i Hûncî'nin *Sulûku'l-mulûk* nüshasını ondan satın almıştır. Bu alış veriş ile ilgili notun resmi *Sulûku'l-mulûk*'un Haydarabad baskısında görülmektedir.

XII/XVIII. Yüzyıl:

- Mir 'İrfân-i Kitâb-furûş: Şâir idi. Şiirleri el yazması bir *congde* zikredilmiştir⁷¹.
- 1100/1688-89, Mollâ Muhammed Sâlih-i Kitâb-furûş: *Divân-i Nâzirî* bu yılda kendisinden satın alınmıştır⁷².
- 1158/1745-46, Agâ Nakî-i Kitâb-furûş: *Şerhu't-tecrîd* hâşiyesinin bir nüshası bu yılda kendisinden satın alınmıştır⁷³.
- 1168/1754-55, Muhammed Bâkır-i Kitâb-furûş: Şîrâz'da yaşıyordu⁷⁴.

⁶⁹ Sâm Mîrzâ-yi Safevî, *Tezkire-yi tuhfeyi Sâmi*, neşr. Ruknu'd-dîn Humâyûn-ferruh, Tahran (tarihsiz), s. 268.

⁷⁰ Hâfîz Huseyn Kerbelâ'î-yi Tebrîzî, *Ravzâtu'l-cenân ve cennetu'l-cenân*, neşr. Ca'fer Sultân el-Kurrâ'î, I, Tahran 1344/1965, s. 167.

⁷¹ Muhammed Takî Dânişpejûh, *Fihrist-i Kitâbhâne-yi Merkezi*, IX, s. 1088, nr. 2428.

⁷² Muhammed Takî Dânişpejûh, *Fihrist-i Kitâbhâne-yi Merkezi*, IX, s. 1064, nr. 2421.

⁷³ Muhammed Takî Dânişpejûh, *Fihrist-i Kitâbhâne-yi Merkezi*, XI, s. 2296, nr. 3312.

⁷⁴ Mahmûd Fâzil (Yezdi-yi Mutlak), *Fihrist-i mushahâ-yi hattî-yi çehâr kitâbhâne-yi Câmi'-i Govherşâd-i Meşhed*, IV, Meşhed, 1371/1992, s. 1879, nr. 1256.

XIII/XIX. Yüzyıl:

- "Rebî" lâkabı ile tanınan Muhammed Rebî: Şâir idi ve İsfahân'da kitapçılık (*kitâb-furûşî*) yapmakta idi⁷⁵.
- Nûrây-i Kitâb-furûş: Muhammed Mecîd b. Şefî'î-yi Yezdî'ye *Tefsîru't-tahrîr*'in bir nüshasını satan kitapçıdır⁷⁶.
- 1234/1818-19, Muhammed Sâlih-i Kitâb-furûş: Tabresî'nin *el-İhticâc* isimli eserinin bir nüshasına sahip idi⁷⁷.
- 1246/1830, Hâc 'Abdullâh-i Kitâb-furûş: *Ferheng-i Cihângîrî* isimli eserin bir nüshası bu yılda onun tarafından satılmıştır⁷⁸.
- 1292/1875-76, Hâcî Ahmedî-yi Kitâb-furûş: Ferhâd Mirzâ Mu'temedü'd-Devle *Tuhfetu'z-zâ'ir* isimli eserin bir nüshasını kendisinden satın almıştır⁷⁹.
- 1295/1878, Hâcî Şeyh Bâkır-i Kitâb-furûş: Senâ'î'nin *Hadîka* isimli eseri bu yılda kendisinden satın alınmıştır⁸⁰.

XIV/XX. Yüzyıl:

- Mahmûd Kitâb-furûş-i H'ânsârî: Kendisine kitap basma izni verilmişti. Bu konuya *Munşe'ât-i Kâçârî* adlı eserde yer verilmiştir⁸¹.
- 1305/1887-88, Agâ Seyyid-i Kitâb-furûş: Sipehr-i Sâni 'Abbâs-kulî (Muşîr Efhem), 'Allâme-yi Hillî'ye ait *Nehcu'l-hakk ve keşfu's-sidk* isimli eseri bu yılda kendisinden satın almıştır⁸².

⁷⁵ Mevlevî Muhammed Muzaffer Huseyn, *Tezkire-yi rûz-i rûşen*, neşr. Rukn-zâde Âdemiyyet, Tahran, 1343/1964, s. 288.

⁷⁶ Muhammed Takî Dânişpejûh, *Fihrist-i Kitâbhâne-yi Merkezi*, XVII, s. 386, nr. 9504.

⁷⁷ Muhammed Takî Dânişpejûh, *Fihrist-i Kitâbhâne-yi Merkezi*, XVII, s. 292, nr. 9093.

⁷⁸ İrec Afşâr (ve diğerleri), *Fihrist-i kitâbhâ-yi hattî-yi Kitâbhâne-yi Millî-yi Melik*, III/1, Tahran 1361/1982, s. 578, nr. 445.

⁷⁹ Muhammed Takî Dânişpejûh, *Fihrist-i Kitâbhâne-yi Merkezi*, XII, s. 2736, nr. 3472.

⁸⁰ Muhammed Takî Dânişpejûh, *Fihrist-i Kitâbhâne-yi Merkezi*, XVI, s. 523, nr. 7369.

⁸¹ Muhammed Takî Dânişpejûh, *Fihrist-i Kitâbhâne-yi Merkezi*, XII, s. 2922, nr. 3935.

⁸² 'Abdu'l-Huseyn-i Hayrî, *Fihrist-i Kitâbhâne-yi Meclis-i Şûrâ-yi Millî*, X, s. 419, nr. 2971.

TARİHTE YAZMA KİTAPLARIN MÜLKİYETİ VE ALİM SATIMI

- 1313/1895-96, Hâcî Mollâ Muhammed H'ânsârî-yi Kitâb-furûş: Adı bu yılda basılan *Tevzihu'l-beyân* isimli eserde zikredilmiştir.
- 1321/1903-1904, Hâc 'Alî Agâ Kitâb-furûş-i Tebrîzî: Ebu'l-Feth Kâcâr'ın hattıyla resimli *Rustem-nâme* isimli eserin hazırlanması bu yılda kendisinin emriyle olmuştur⁸³.
- 1323/1905-1906, Hâcî Mirzâ Ahmed-i Kitâb-furûş: *Hadikâtu'l-edeb* isimli eserin baskısının arkasında kendisinin ve kitap mağazasının adı "*Mecma'-yi kitâb-furûş*" adıyla (Hâcibu'd-Devle pasajında) geçmektedir.
- 1324/1906-1907, Gulâm Huseyn Kitâb-furûş-i Tihrânî: Bu yılda *Ebvâbu'l-cenân* isimli eserin bir nüshasını satmıştır (Los Angeles Üniversitesi, M. 882 numaralı nüsha).
- 1324/1906-1907, Agâ Hâdî Kitâb-furûş-i Dovregerd: 'Abbâs-kulî Sipehr, *Telhîsu'ş-Şâfi* isimli eseri bu yılda kendisinden satın almıştır. Bu nüsha daha sonra Meclis Kütüphanesi (*Kitâbhâne-yi Meclis-i Şûrâ*)'ne geçmiştir⁸⁴.
- Şeyh Bâkır-i Kitâb-furûş: 'Abbâs-kulî, *Mutavvel* isimli eserin bir nüshasını kendisinden satın almıştır. Bu kitap daha sonra Meclis Kütüphanesi (*Kitâbhâne-yi Meclis-i Şûrâ*)'ne geçmiştir⁸⁵.
- Hâcî Şeyh Muhammed-i Kitâb-furûş: "Encümen-i Uhuvvet" üyelerindendi. Dükkânı Hacıbu'd-devle Kervansarayı'nın içerisinde idi⁸⁶.
- Muhammed Huseyn Zencânî-yi Kitâb-furûş: Merhum Muhammed Takî Müderris-i Rezevî kendisini tanıyordu⁸⁷.

⁸³ Muhammed Takî Dânişpejûh - Bahâ'u'd-dîn 'İlmî Enverî, *Fihrist-i kutub-i hattî-yi Kitâbhâne-yi Meclis-i Şûrâ-yi İslâmî (Senâ-yi sâbik)*, II, Tahran 1359/1980, s. 86, nr. 896.

⁸⁴ 'Abdu'l-Huseyn-i Hayrî, *Fihrist-i Kitâbhâne-yi Meclis-i Şûrâ-yi Millî*, X, s. 322, nr. 2920.

⁸⁵ 'Abdu'l-Huseyn-i Hayrî, *Fihrist-i Kitâbhâne-yi Meclis-i Şûrâ-yi Millî*, X, s. 451, nr. 3001.

⁸⁶ *Sefer-nâme-yi Zahîru'd-devle hemrâh-i Muzafferu'd-dîn Şâh be-Frengistân*, neşr. Muhammed İsmâ'il-i Rizvânî, Tahran 1371/1992, s. 237.

⁸⁷ Narşahî, *Târîh-i Buhârâ*, neşr. Müderris-i Rezevî, Tahran 1351/1972, (nâşirin girişi), s. XXIV.

Bu dönemde kitapçılar genellikle Batı ülkelerinde olduğu gibi dükkânlarına isimler koyuyorlardı. Ancak, büyük câmiler, *bâzârlar* ya da eski *medreselerin* yanında, yerlerde kitap satan seyyar satıcı ve *besâtdârlar* böyle değillerdi. Bu dönemde kitap satan dükkânların adlarını basılan kitapların kapaklarında ya da dönemin gazetelerinde bulmak mümkündür. Bu iş kütüphanecilik alanında yüksek lisans yapan öğrencilerden birine tez konusu oluşturabilir. Bu kültürel işin bir an önce gerçekleştirilmesi gerekmektedir. Merhum Ebu'l-Kâsım Encevi-yi Şîrâzî güzel ve değerli makalesinde bu isimlerden bazılarını yer vermiştir⁸⁸.

Varrâklar ve kitap satıcıları eskiden beri esnâftan kabul ediliyorlardı. Bu nedenle *hisbe* kitaplarında onlarla ilgili değerli bilgiler yer almaktadır. Ben bu dükkânlardan birisinin fotoğrafını *Hâtirât ve esnâd-i Zahîru'd-devle* isimli kitapta yayınlamıştım⁸⁹.

Sergi şeklinde Tahran'da standı sahip olan ilk kitap dükkânı 1327/1948-49 yılında *Nusret-i Millî* şenlikleri dolayısıyla *Encümen-i Uhuvet* (Zâhiru'd-devle'nin takipçileri) tarafından Tahran'ın fethi ve meşrutiyetin yeniden tesisi nedeniyle açılan stant idi.

İlginçtir ki, 'bir şeyi aslının yerine birine vermek veya satmak', 'hile ile sahte bir şeyi aslının yerine koymak', 'birini başkasının yerine tanıştırmak' ve 'yüklemek' anlamlarına gelen "*câ zeden*" fiili⁹⁰ kitap satışı anlamında da kullanılmıştır. Kıftî'nin *Târîh-i hukemâ'* adlı kitabında belirttiğine göre, bir *dellâl*, *varrâklar* *bâzârında* bağırarak kitap satışı yapmakta idi⁹¹. Diğer yandan, yürüyenlerin yolunu kapatarak, onlara kitap sunmak da kitap satıcılarının sıklıkla başvurduğu yollardan birisi idi. 'Urfî-yi Şîrâzî ve Senâ'î-yi Meşhedî'nin *divânları* hakkında ['Abdu'l-Kâdir el-] Bedaunî'nin *Muntehabu't-tevârih* isimli eserinde zikrettiği ve Husâmu'd-dîn-i Râşidî'nin *Şu'arâ-yi Keşmir* isimli eserinde naklettiği bir olay, açık bir şekilde bu durumu ortaya koymaktadır: "O

⁸⁸ Ebu'l-Kâsım Encevi-yi Şîrâzî, "Hadîs-i kitâb u kitâb-furûşî ez-bâzâr-i beyne'l-harameyn tâ rûberû-yi dânişgâh", *Âdine*, Sayı 17, (20 Âbân 1366), s. 52-56. Daha bkz. *Kitâb-nâme-yi İrân*, ed. Çengiz Pehlivân, Tahran, 1366/1987, s. 308-317.

⁸⁹ [*Hâtirât ve esnâd-i Zahîru'd-devle*, neşr. İrec Afşar, Tahran 1351/1972].

⁹⁰ [Muhammed Mu'in, *Ferheng-i Fârsî*, Tahran 1371/1992, I, s. 1205; Mehmet Kanar, *Büyük Farsça-Türkçe Sözlük*, İstanbul 1993, s. 207].

⁹¹ Kıftî, *Târîhu'l-hukemâ'*, s. 558.

('Urfî-yi Şîrâzî) ve Huseyn-i Senâ'î şiir konusunda çok şanslıydılar. Hiç bir sokak ve çarşı yoktur ki, kitap satıcıları bu ikisinin *divânını* yolun ortasında durarak satmasınlar. Iraklılar ve Hindistanlılar bile teberrüken bu kitapları satın alıyorlar, Şeyh Feyzî'nin aksine. O, telif ettiği eserlerin tezhibi için bir çok altın harcamasına rağmen, hiç kimse onları satın almıyor. Kendisinin etrafa gönderdiği bir kaç nüsha var, o kadar⁹².

VI. Yazmaların Hazırlanma Giderleri: Bir yazmanın hazırlanma giderleri (istinsah, yazım için gerekli kâğıdın satın alınması, sahafılık ve ciltçilik işleri ile ilgili masraflar) için harcanan para hakkındaki bilgilerimiz ancak yazmaların ilk ya da son yapraklarında, elbette nâdiren yer alan kayıtlara dayanmaktadır. Burada bir kaç örneğe işaret edilecektir:

Hazırlanması dikkatli ve ayrıntılı bir şekilde zikredilen ve giderleri kaydedilen en eski yazma örneklerinden birisi Firdevsî'nin *Şâh-nâme* isimli eserinin bugün İstanbul Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi ([Hazine], nr. 1510)'nde bulunan 903/1497-98 tarihli nüshasıdır⁹³. Yazmanın 498a yaprağı üzerinde yer alan Sultan Huseyn-i Baykara (878-912/1473-1506)'nın fermanının zeylinde, yazmanın hazırlanma masrafları şu şekilde zikredilmiştir⁹⁴:

"*Şâh-nâme*'nin hazırlanma masrafı, Sultanın büyük divânı mustevfilerinin bilgisi dâhilinde [toplam:] 42.450 *dînâr*,

⁹² Husâmu'd-dîn-i Râşidî, *Tezkire-yi şu'arâ-yi Keşmir*, II, Karaçi 1346/1967, s. 786.

⁹³ [Söz konusu yazma Mansûr b. Muhammed b. Varaka b. 'Omer b. Bahtiyâr tarafından 5 Zî'l-hicce 903/25 Temmuz 1498 tarihinde istinsah edilmiştir. Yazma hakkında bkz. Fehmi Edhem Karatay, *Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Farsça Yazmalar Kataloğu*, İstanbul 1961, s. 131, nr. 348].

⁹⁴ [Burada orijinal metni olduğu gibi vermek faydalı olacaktır: "*Ber-âvord-i Şahnâme be-vukûf-i mustevfiyân-i divân-i a'lâ'-yi sultân, çehl u dû hezâr u çehârsad u pencâh dinâr; Kâgez-i Hitâ'î, ibriyâ'-yi H'âce Murşid-i Kaşgarî, 600 varak / varakî bîst dinâr / devâzdeh hezâr dinâr; Kitâbet, be-hatt-i Mevlânâ Varaka b. 'Omer-i Semerkandî, şest u se hezâr beyt, her hezâr beyt divîst u pencâh dinâr / pânzdeh hezâr u heftsad u pencâh dinâr; Tezhib-i çehâr levha ve ser-dâstân, be-'amel-i Ustâd Şerefu'd-dîn b. Celâlu'd-dîn-i Kirmânî, şîş hezâr dinâr; Cedvel, be-'amel-i Ustâd Ahmed ve Mevlânâ Muhammed-i Herevî, şîş cuzv ve her cuzvî çehl dinâr / dû hezâr u çehârsad dinâr; Tasvir, be-'amel-i Ustâd 'Abdu'l-Vahhâb Musavvir-i Meşhedî, bîst u yek meclîs, her meclîsî sîsad dinâr. şîş hezâr u sîsad dinâr*", bkz. Ek VI].

- Çin kâğıdı (*kâgez-i Hitâ'i*): H'âce Murşid-i Kaşgarî'nin satın almasıyla, 600 varak / bir varağı 20 *dînâr* / 12.000 *dînâr*;
- Kitâbet (istinsah): Mevlânâ Varaka b. 'Omer-i Semerkandî'nin hattıyla, 63.000 beyit⁹⁵, her 1.000 beyit 250 *dînâr* / 15.750 *dînâr*;
- Dört levha (*çehâr levha*)⁹⁶ ve destan başlıklarının tezhibi: Üstad Şerefu'd-dîn b. Celâlu'd-dîn-i Kirmânî'nin işi, 6.000 *dînâr*;
- Cetvel (*cedvel*): Üstad Ahmed ve Mevlânâ Muhammed-i Herevî'nin işi, 60 kısım, her bir kısım 40 *dînâr* / 2.400 *dînâr*;
- Mînyatür (*tasvir*): Üstad 'Abdu'l-Vahhâb Musevvir-i Meşhedî'nin işi, 21 meclis, her bir meclis 300 *dînâr*, 6.300 *dînâr*⁹⁷.

⁹⁵ Klâsik yazma istinsah geleneği ve hattâtlıkta, kâtibin bir veya birden fazla satıra sığdırması mümkün olan, bir rivayete göre kırk, başka bir rivayete göre de elli harfe bir beyit denilmekte idi. Beyit yazıcılığının, daha çok yazma istinsahının *varrâk* ve özellikle de hattâtlar (*hoş-nevîsân*)'ın ihtiyarında bulunduğu dönemlerde revaçta olduğu anlaşılmaktadır. Zîrâ, yazma istinsahının söz konusu dallarında, kâtib ve hattâtların yazım ücretini belirlemede başlıca temel ölçü olarak esas alınmakta idi. Bu yüzden "*beyit*", *varrâk* ve hattâtlar tarafından, yazma istinsahında bir ölçü birimi olarak görülmekte idi. Kâtibler satır sonlarını dikkatlice dolu ve tek hizada yazmaya gayret etmekte idiler. Yine, "*beyit*", yazma ve kitapla uğraşanlar arasında, telifin sınırının ölçüsünü göstermede ve yazmanın takribî hacmini tayin etmede de bir istilâh olarak kullanılmakta idi (bkz. Necib Mâil-i Herevî, *Kitâb-ârâyî der-temeddun-i İslâmî*, Meşhed 1372/1993, s. 588).

⁹⁶ Bu istilâhın muhtemelen ilk dört yaprağı süslenen yazmalar için kullanıldığı anlaşılmaktadır. Şerefu'd-dîn 'Alî-yi Yezdî, şiiirleri arasında bir münasebetle kendisiyle ilgili bu istilâhi kullanmıştır. Kâdî Nâsiru'd-dîn-i Beyzâvî'nin *Tefsîr*'inin *çehâr levhasının* yazımı ile ilgili: "*Mushaf-i tovsik-râ tefsîr-i kâzî-i hired / Hamd-i deyyân est u fekr-i nuktedân zi-ân na-gozered // Çâr lavh-i nosha-yi şer'-i Ahmedî / 'akl cuz-i 'ilm u salâh u ihsân na-şomared*". Yine, Husrev-i Dihlevî'nin *Hamse*'sinin *çehâr levhasının* yazım ücreti hakkında: "*Zi-genc-i sohen-i Husrev-i Dihlevî / Be-mulk u huner-i yâfte-yi Husrevî // Şode çâr levh cihân-i por-nigâr / ez-în penç gencine-yi ma'nevî*" (Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Revan Köşkü, nr. 1019'da kayıtlı bulunan [*Munşa'ât ve eş'âr-i Şerefu'd-dîn-i Yezdî* isimli 867/1463 tarihli bir] yazmanın manzûm kısmından. [Yazma için bkz. Fehmi Edhem Karatay, *Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Farsça Yazmalar Kataloğu*, s. 233, nr. 676]).

⁹⁷ Bu nüsha hakkında Filiz Çağman ve Priscilla P. Soucek tarafından hazırlanan ve Kâmbüz-i İslâmî tarafından tercüme edilen makaleye müracaat edilebilir (bkz. *İrân-şinâsî*, IV, s. 743-757 [Bu makalenin orijinali için bkz. Priscilla P. Soucek-Filiz Çağman, "A Royal Manuscript and Its Transformation: The Life History of a Book", *The Book in the Islamic World*, ed. George N. Atiyeh, New York 1995, s. 179-208]). Resim ve rakamlar bu makaleden alınmıştır.

[994/1586 yılında Yezd şehrinde istinsah edilen Mîrh'ând'ın *Ravzatu's-safâ* isimli eserinin dördüncü cildinin sonunda bulunan bir haşiyede, yazmanın hazırlanma giderleri şu şekilde kaydedilmiştir: Dâru'l-'ibâde Yezd'de yazıldı, Siyâdet-me'âb Mîr Hâdi-yi Yezdi'nin hattıyla. Muhammed Halife b. Deniz Halife-yi Yezdi'nin temellükünden. Kitâbet, kâğıt, cetvel ve cilt ücreti: 1 *tümen* 800 *şâhî dînâr*⁹⁸].

1056/1646-47 yılında 27 kısım hâlinde ve *beyâz* cilt olarak hazırlanan bir *mecmû'*anın fiyatı 5 *tümen* ve 1.000 *dînâr* idi⁹⁹.

1082/1671-72 yılında hazırlanan bir *mecmû'*anın masrafları şu şekilde kaydedilmiştir:

- Bir deste kâğıt: 300 *dînâr*,
- Cilt: üç yirmilik (*se bîstî*),
- 5.500 beyit. Yazım ücreti: 33 *şâhî*, toplam: 2.000 *dînâr*¹⁰⁰.

1291/1874-75 yılında *Mecmû'atu'l-mecâlis ve nuhbetu'l-merâsi* isimli eserin yazma nüshasının "yazım ve ciltçilik ücreti 10 *tümen*den iki *kirân* eksik idi"¹⁰¹.

1298/1880-81 yılında Mamakâni tarafından kaleme alınan *Buşrâu'l-vusûl ilâ esrâri 'ilmi'l-usûl* isimli eserin Huseyn-i Kâzerûni tarafından istinsah edilen nüshasında şöyle kaydedilmiştir: "Bu naçiz kimsenin hattıyla hazırlanan bu kitabın (hazırlanma) ücreti: Her kısım tahminen 420 beyit, ibarelerin tamamı

⁹⁸ ["*Der-dâru'l-'ibâde-yi Yezd merkûm şod, be-hatt-i siyâdet-me'âb Mîr Hâdi-yi Yezdi, min mutemellikât-i ... bi-mikdâr-i Muhammed Halife ibn Dengiz Halife-yi Afşâr, sene 994. Hakku'l-kitâbet ve kâgez ve cetvel ve cild yek tûmân u heşt-sad dînâr-i şâhî*". Mîrh'ând, *Ravzatu's-safâ*, Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya, nr. 3227. Resmi için bkz. Osman G. Özgüdenli, "İstanbul Kütüphanelerinde Bulunan Farsça Yazmaların Öyküsü: Bir Giriş", *A.Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Tarih Bölümü Tarih Araştırmaları Dergisi*, XXVII/43, 2008, s. 67].

⁹⁹ Muhammed Takî Dânişpejûh, *Fihrist-i Kitâbhâne-yi Merkezi*, (maalesef bu yazmanın yerinin kaydedilmesi unutulmuştur).

¹⁰⁰ İree Afşâr, *Fihrist-i kitâbhâ-yi hattî-yi Kitâbhâne-yi Millî-yi Melik*, V, s. 227, nr. 1051.

¹⁰¹ İree Afşâr, *Fihrist-i kitâbhâ-yi hattî-yi Kitâbhâne-yi Millî-yi Melik*, IV, s. 735, nr. 1222.

13.200 beyit, 33 cüzve, binlik (*hezârî*) olarak 17 "*kamerî*". Yekûnu 32 *şeleng* ve 1 *kamerîye* ulaştı"¹⁰².

* *

Burada ele alınan konular ve verilen örnekler, yazma ve kaynaklarda konu ile ilgili elde edilebilecek kayıtların toplanarak tedricen yayımlanabilmesi ve sonraki araştırmalar için yeterli malzemenin hazırlanabilmesi amacıyla, bir araya getirilerek okuyucuya sunulmuştur.

Çev: Osman G. ÖZGÜDENLİ*

Abstract

ISLAMIC MANUSCRIPTS: THEIR POSSESSION, BUYING, AND SELLING

This article is made up of a number of scattered notes which its writer has extracted from many Persian texts and has arranged in excerpts for those who are interested in the subject and/or those who are researching in the field of codicology. The subjects covered include: 1. The ways of owning a manuscript: purchasing, donating, ordering, inheriting, stealing and plundering, borrowing, and endowing. 2. Buying and selling a manuscript, and the price of a book. 3. Paper making and dealing in manuscripts. 4. Wages paid for transcription: wages for copying, buying paper, binding fees, the price and materials of book-binding. 5. Itinerant booksellers, and sellers of manuscripts.

Keywords: Islamic manuscripts, buying and selling of manuscripts, booksellers, the price of manuscripts.

¹⁰² İrec Afşâr, *Fihrist-i kitâbhâ-yi hattî-yi Kitâbhâne-yi Millî-yi Melik*, 1, s. 95, nr. 1074.

Doç. Dr., Marmara Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü; gazi_osman@hotmail.com

TARİHTE YAZMA KİTAPLARIN MÜLKİYETİ VE ALIM SATIMI

EKLER

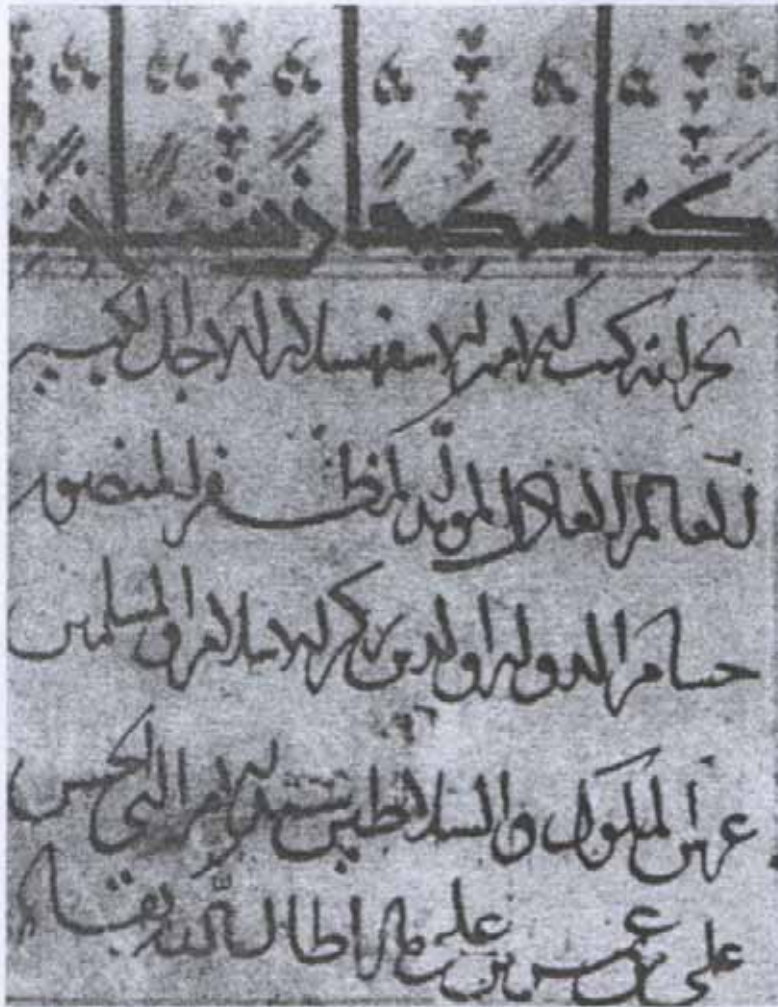
1. İbn Sînâ'nın *Kitâbu Câlîmûs*'un Huneyn b. İshâk Tercümesinin İlk Yaprağı Üzerindeki Haşiyede Hicrî 407/1016-17 Tarihli El Yazısı.
2. Kattân-i Mervezî (465-547/1072-1152)'nin *Geyhân-şinâhî* isimli Eserinin İlk Yaprağı (Hicrî 586/1190-91 Tarihli Nüsha, Âyetullâh Mar'aşî-yi Necefî Kütüphanesi, nr. 8494; Tıpkıbasım, Kumm 1379/2000).
3. İbn Bibî Ca'ferî-yi Rugadî (öf. 680/1281-82) Tarafından Kaleme Alınan *el-Evâmîru 'l'alâ'iyye fî umûri 'l-'alâ'iyye* isimli Eserin İlk Yaprağı (Tıpkıbasım [Adnan Sadık Erzi], Ankara 1956).
4. Reşîdu'd-dîn Fazlullâh-i Hemedânî'nin Kütüphanesine Ait Mühür (686/1287-88 Tarihli Nüsha, Bibliothêque Nationale, persan 121. Bkz. *Mecelle-yi Âyende*, VII/6, (1361/1982), s. 343).
5. Fazlullâh b. Rûzbihân-i Huncî'nin *Sulûku 'l-mulûk* isimli Eseri (vr. 4a) Üzerinde Bulunan Satış Kaydı (Leningrad Doğu Bilimleri Enstitüsü, nr. 2480; neşr. Haydarabad 1386/1966).
6. Firdevsî'nin *Şâh-nâme* isimli Eserinin 903/1497-98 Tarihli Bir Nüshası Üzerinde Bulunan Yazmanın Hazırlanma Masrafları ile İlgili Kayıtlar (İstanbul Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi, Hazine, nr. 1510, vr. 498a. Yazma hakkında bkz. Fehmi Edhem Karatay, *Topkapı Sarayı Müzesi Kütüphanesi Farsça Yazmalar Kataloğu*, İstanbul 1961, s. 131, nr. 348).

İbn Sînâ'nın Hicrî 407/1016-17 Tarihli El Yazısı

Kattân-i Mervezî (465-547/1072-1152)'nin *Geyhân-şinâht*
İsimli Eserinin İlk Yaprağı

İbn Bîbî'nin *el-Evâmiru'l-'alâ'iyye fî umûri'l-'alâ'iyye* İsimli Eserinin İlk Yaprağı

کتابخانه رشیدی

باری سخن نکتت شعبی گفت باز کردم گفت چهار واه مشه
 بهر راه که خواهد یاز کرد ز بیم یا رخیل شلب چون شعبی از
 بیش ظیفه بیرون آمد گفت این همه بر من از بهر آن ایلی که
 من تا درین بودت نیافتم ادیبی را بیار و در گفت مراد
 نیار و بری از من مراد غریب گمای چون پیش ادیب نشست
 کرد ادیب بر آرد از بر دساعتی بگر بای دراز کرد در
 بود ساعتی دیگر ادیبان غنای خت در دگر بزرگت
 نمانستی که در حضرت میبش از آب دهان نشاید نماند
 شعبی بر خال لب و در خانه رفت و دردی چند بر وی فرستاد
 گفت دیگر ریخته مشو که ادیبی که در کودکی ناموخته ام در

Ek-5

Fazlullâh b. Rûzbihân-i Huncî'nin *Sulûku'l-mulâk* isimli Eseri
Üzerinde Bulunan Satış Kaydı

هذا كتاب سلوك الملوك اذنب
بخط مصنف

خرید شد این کتاب را در بیلده فخره بخارا
از ملا عرب کتاب فروش در تاریخ
شهر رمضان المبارک سنه ۱۰۲۲
ساجده مالکة الوالقاسم ابن
بابا محمد عنقرذ نو بهما
وست غیبی بهما است

Firdevsî'nin *Şâh-nâme* İsimli Eserinin 903/1497-98 Tarihli Bir Nüshası Üzerinde Bulunan Yazmanın Hazırlanma Masrafları ile İlgili Kayıtlar

İSTANBUL ÜNİVERSİTESİ EDEBİYAT FAKÜLTESİ TARİH DERGİSİ YAYIN İLKELERİ

1. *Tarih Dergisi*, İstanbul Üniversitesi Rektörlüğü'nün ilan ettiği bir yıldaki 4 yayın döneminde, en az 2 sayı olarak yayınlanacaktır.
2. *Tarih Dergisi* hakemli bir yayındır. Yayın Kurulu'nca uygun görülen makaleler değişik üniversitelerden üç hakeme gönderilir; en az iki hakemin olumlu raporu üzerine yayımlanır.
3. Derginin yayın dili Türkçe'dir. Yayın Kurulu'nun uygun görmesi halinde, İngilizce makaleler de yayınlanabilir.
4. Dergiye, önceden yayımlanmamış yazılar kabul edilir.
5. Makale yazarının ad, soyad, adres (iş adresi), telefon numaraları ve e-posta adresini Dergi Sorumlusuna bildirmesi gerekir.
6. Makale başlığının altında yazarın adı yer almalı, sayfa sonunda (*) işareti ile belirtilen dipnotta, unvanı, çalıştığı kurum ve e-posta adresi belirtilmelidir (Örnek: Prof. Dr., İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü; birisi@abc.com).
7. Makalenin 4 adet kopyası ile bir adet CD/disket kaydının (Metin PC Word, Times New Roman, 12 punto ve 1,5 satır aralığı ile yazılmalı, Sayfa Yapısı A 4, Alt boşluk 0.75, Üst boşluk 0.75, Sağ boşluk 1.17 ve Sol boşluk 1.17, Cilt boşluğu ile Alt-Üst bilgi boşluğu bırakılmayacak şekilde oluşturulmalı; uygulama için derginin son sayısı esas alınmalıdır) gönderilmesi gereklidir.
8. Yazı ve makalelerde yer alan fotoğraf, harita, grafik, arşiv belgesi vb. görsel malzeme dijital ortamda teslim edilmelidir.
9. Makale başlığından sonra, kısa bir "Özet" ve "Anahtar kelimeler" (beş adet), makale sonunda da aynı şekilde bir "Abstract" (80-100 kelimelik İngilizce özet), makale başlığı ve anahtar kelimelerinin (Keywords) İngilizce çevirileri konulmalıdır.
10. Makaleler Yayın Kurulunun uygun bulması üzerine, hakemlere gönderilir. Yayın Kurulu, hakem raporlarını dikkate alarak makalelerin yayınlanacağı sayıyı belirler.

11. Hakem raporları doğrultusunda tashihi gereken makaleler yazarlarına iade edilir. Yazar, tashihleri hakemlerin istediği doğrultuda gerçekleştirip 6, 7, 8 ve 9. maddelerde belirtilen hususları da dikkate alarak, CD/disket ortamında son halini ve iki nüsha çıktısını Dergi Müdürüne ulaştırır.
12. Çeviri yazılarda mutlaka makalenin yabancı dildeki orijinal kopyası gönderilmeli, ayrıca asıl makalenin tam bibliyografik künyesi (derginin tam adı, yazarı, baskı yeri, yılı, cildi, sayısı ve sayfaları) bildirilmelidir.

İrtibat Adreslerimiz ve Telefon Numaralarımız

Doç. Dr. Mahmut AK (Oda No: 401-D), Araş. Gör. Metin ÜNVER (Oda No: 416)
İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü, Ordu Cad. No. 196, 34459
Laleli/İstanbul
212 455 57 00/15923; 15921
Cep: 0532 771 58 69/0533 494 29 95
e-mail: tarihdergisi@hotmail.com

ADRES

**İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü
34459 Beyazıt, İSTANBUL**

**I.Ü. Basım ve Yayınevi Müdürlüğü
İSTANBUL - 2009
631 35 04-05 / 26505 – 26503**